

PAPER DETAILS

TITLE: Vadiiteym Halki, Komsulari Ve Haçli Seferleri

AUTHORS: Nadir Karakus

PAGES: 31-54

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3442987>

Vaditteym Halkı, Komşuları ve Haçlı Seferleri

The People of Vādī al-Taym, Its Neighbors and The Crusades

Nadir KARAKUŞ

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bilim Dalı
Assoc. Prof., Hitit University, Faculty of Theology, Department of Islamic
History
Çorum/Türkiye

nadirkarakus@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1508-9752

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 29 Eylül / September 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 14 Kasım / November 2023

DOI: 10.53683/gifad.1368529

Atıf / Citation: Karakuş, Nadir. "Vaditteym Halkı, Komşuları ve Haçlı Seferleri / The People of Vādī al-Taym, Its Neighbors and The Crusades". *Gıfad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 13/25 (Ocak/January 2024/1): 31-54

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/tr/pub/gifad> **Mail:** ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Akdeniz havzası ile Arap dünyasının kesişim noktasında bir yer olan Vâditteym, tarihten gelen zengin birikimi yanında buraya yapılan zorunlu göçler ile birlikte ırk ve inanç çeşitliliğini de artırmıştır. Mısır'da Fatımî halifesi Hâkim-Biemrillâh zamanında (999-1021) ortaya çıkan Dürzîlik, adı geçen halifeyi ilâhlık makamına çıkardığı ve peygamberlik makamını sorguladığı için kabul görmemiş ve 1021'den sonra da müntesipleri büyük bir katliama tabi tutulmuşlardır. Liderleri Hamza'nın da sığındığı Vâditteym, kadim geçmişten gelen yerli halkı yanında, bu andan itibaren de Dürzîlerle tanışmıştır. Bundan sonra Benû Cendel gibi büyük Dürzî ailelerin kontrolünde olan bölge, çok çeşitli kültür ve inanç mozaigi içinde yaşarken, 1128'de yeni komşuları olan Haşhaşilerle, Haçlılarla ve diğer komşuları ile bir dizi mücadele içine girmişlerdir. Bu makalede Batınîler, Nizârî İsmailîler ve Haşhaşîleri aynı anlamda kullanacağız. Diğer yandan Dımaşk Atabegliği'ni ise Böriler ve Tuğteginliler gibi farklı isimlerle anarak dönemin renkli tarihine ışık tutmaya çalışacağız. Haşhaşîlerin Haçlılarla ve Suriye'deki İslâm birliğinin önündeki engel Böriler ile paralel hareket etmesine karşın, Dürzîlerin Franklara karşı bir tavır sergileyip Nureddin Zengî'nin yanında olması ise Haçlı seferlerine farklı bir pencere aralayacaktır. Bu makale ele alınırken de ana kaynaklar etrafında döneme ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Haçlı Seferleri, Vâditteym, Dürzîler, Batınîler, Böriler, 32

Abstract

Vâdî al-Taym, which is a place at the intersection of the Mediterranean basin and the Arab world, has increased the diversity of race and belief with the forced migrations made here as well as its rich history. Druzes, which emerged in Egypt during the reign of Fâtimid caliph Hâkim-Biemrillâh (999-1021), was not accepted because it elevated the aforementioned caliph to the position of deity and questioned the authority of prophethood, and after 1021, its followers were subjected to a great massacre. Vâdî al-Taym, whose leader Hamza also took refuge, has from this moment on met the Druzes, as well as the local people from the ancient past. After that, while the region, which was under the control of great Druze families such as Benû Jandel, lived in a mosaic of various cultures and beliefs, in 1128 they entered into a series of struggles with their new neighbors, the Assassins, Crusaders and other neighbors. In this article, we will use the Bâtînis, Nizârî-İsmâ'îlis and Assassins in the same sense, and on the other hand, we will try to shed light on the colorful history of the period by referring to the Damascus Atabegs with different names such as Burids and Tuğteginis. Although the Assassins acted in parallel with the Crusaders and the Burids, the obstacle to the Islamic unity in Syria, the Druzes stance against the

Franks and their side with Nūr al-Dīn Zangī would open a different window to the Crusades. While discussing this article, we will try to shed light on the period around the main sources.

Keywords: *History of Islam, Crusades, Vādī al-Taym, Druzes, Assassins, Burids.*

Extended Summary

The places where deep-rooted civilizations and crossroads are located in history also appear with their racial, religious and cultural diversity. Vādī al-Taym, a place in present-day Lebanon, at the intersection of the Mediterranean basin and the Arab world, is such a region. This region, which hosts many communities from Phoenicians to Romans, from Muslim conquerors to members of different faiths, has contributed to a better understanding of this period by experiencing some positive and negative breaks during the Crusades. Druzes, which emerged during the reign of Fāṭimid caliph Ḥākim-Biṣṭam (999-1021) in Egypt, was not accepted because it elevated the aforementioned caliph to the position of deity and questioned the authority of prophethood, and after 1021, its followers were subjected to a great massacre in Cairo. Vādī al-Taym, whose leader Ḥamza also took refuge by escaping from Egypt, met the Druzes as well as the local people from the ancient past, and the new settlers of the region tried to continue their existence here. This new process has further enriched the multicultural and different belief mosaic of the region and paved the way for new social ruptures. 33

The Druzes, who we learned that they were in a dominant position in this region until the Crusades, rose to a different position during the Crusades, which made its impact felt as of the beginning of the twelfth century. When the Druzes came face to face with the Assassins, who settled in the Banyas Fortress of the Damascus Atabegs, their neighbors in this new process, conflict between the two groups became inevitable. While the region, which was under the control of large Druze families such as the Benū Jandel, lived in a mosaic of various cultures and beliefs, they established their first warm contact with their new neighbors, the Assassins, in 1128.

During this process, the Assassins, who wanted to increase their supporters and increase their power by capturing new castles, turned their eyes to Vādī al-Taym after a while, where the Druzes also formed the majority. Immediately afterwards, Barak, the Druzes ruler of Vādī al-Taym, was ambushed and killed with the dagger of the Assassins. Despite this

severe intimidation, the Druzes, who did not give Vādī al-Taym to the Assassins, regrouped under the leadership of their murdered leader, Barak's brother Daḥḥāk, and organized a raid on the Assassins in Banyas and massacred all of them, including their leader Bahrām. Although this event was forgotten after a while, about fifteen years later, the Assassins killed Daḥḥāk and avenged their friends and their leader Bahrām.

All these events took place with the opportunities that the Sunnī Damascus Atabegs gave to the Nizārī-Ismā'īlis, therefore the Druzes did not take kindly to the Damascus administration, also known as Burids. In addition, the fact that Banyas, where the Assassins took shelter, was given to the Crusaders, another great actor of the period, by the Damascus Atabegs after a while, angered the Druzes. These events made them look warmly to the Zangīs, who became the symbol of the struggle against the Crusaders. When Nūr al-Dīn Maḥmūd Zangī, the leader of the Aleppo branch of the Zangīs, took Damascus and then Ba'lebek from the Burids (Damascus Atabegs) in 1154, and ended the atabeg, the Druzes became closer to Nūr al-Dīn. Their new leader, Daḥḥāk b. Khālīd sided with Nūr al-Dīn during the siege of Ba'lebek and supported him, and when the city was captured, he was appointed as the governor here. Their hatred of the Assassins and the Crusaders, who threatened their region, helped the Zangīs, who were struggling for the establishment of Islamic unity in Syria. More importantly, the Assassins, who made the fragmented structure of the region made up of small emirates even more inextricable, constituted a serious obstacle to their spread. This chain of events once again revealed that the biggest threat during the Crusades was the Crusaders, the Assassins and the independent Muslim emirates.

The fact that the Druzes gave their energies in the region to the Assassins, who threatened their own existence, also wore out these mysterious assassins of the Middle Ages. Over time, the Assassins, through their castles in the mountainous areas of Tripoli, fell into the position of subordinates paying tribute to the Templars and Hospitallers by submitting to them, and they lost a great prestige. These recent situations have also revealed the devastating results of the Muslim groups entering into disintegration and division rather than unity against the Crusaders. The good relations that the Druze could not establish with the Assassins, on the other hand, had positive results such as the al-Shihābīs, who were a branch of the Druzes and lived in Vādī al-Taym, fighting with Nūr al-Dīn Zangī against the Crusaders. Whether the later Ayyūbīs and Mamlūks, which we have not discussed in our article, cooperated against the Crusaders and Assassins in

the same direction, will show itself with new researches on this subject.

Giriş

Tarihte medeniyetlerin buluşma noktası olan merkezler çok dinli, çok kültürlü ve renkli yapıları ile de tanınırlar. Sâsânî hükümdarlarından I. Şâpûr b. Erdeşîr'in (241-273) kurduğu Cündişapur, bu konuda ilk akla gelen örneklerdendir. Sûr ile Hemedan şehirlerini birbirine bağlayan yol üzerine kurulu bu tarihî şehir, Roma İmparatoru Valerianus (253-260) ile yapılan savaş sonucu Suriye'den getirilen sanatkâr ve bilim insanları ile önemli bir akademiye dönüşmüştür. Maniheizm'in kurucusu olan Mani (öl. 276), peygamberliğini burada ilân etmiş,¹ 489'da Urfa/Edessa'dan sürülen Nastûrîler ile 529'da Atina'dan sürülen Yeni Eflâtuncular, şehrin ilmi yapısını zenginleştirmişlerdir.²

Kadîm zamanlardan beri ticaret, ilim ve inanç dünyasının önemli duraklarından olan Harran da burada kurulan meşhur okulu ile ünlenmiştir. Anadolu-Suriye-Mezopotamya kervan yolları yanında tarihî İpek Yolu'nun güzergâhında olan bu şehir,³ Nuh tufanından sonra ilk kurulan şehir olması ile de öne çıkmıştır. Bâbil, Hitit, Asur ve Ârâmî kültürlerinin etkisi görülen Harran, 640 yılında Müslüman fatihlerle tanışmıştır. VIII. yüzyıl başlarında İskenderiye'deki Helenizm mektebinin kapanması ile de Harran'a gelen bilginler şehrin zengin birikimini daha da artırmışlardır.⁴ Emevî halifesi II. Mervan zamanında (744-750) kısa süre başkentlik de yapan bu tarihî şehir,⁵ Sabiîlerden⁶ Müslümanlara varıncaya kadar farklı inanç yapısı, çok kültürlü

¹ Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, ts.), 271; K. Rudolph, *Gnosis: The Nature and History of an Ancient Religion*, çev. R. Mc. L. Wilson (Edinburgh: T. & T. Clark, 1983), 326-342.

² III. Yüzyılda ortaya çıkan Yeni Eflatunculuk veya diğer ismi ile Neo-Platonizm, Batı Ortaçağ ve İslâm düşüncesini oldukça etkilemiştir. 529'da Bizans imparatoru I. Iustinianus'un (527-565) felsefe öğretimini yasaklayarak Atina'daki okulu kapatması üzerine, Yeni Eflatuncu filozoflardan beşi Cündişapur'a gitmişlerdir. Eduard Zeller, *Grek Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2001), 336-359.

³ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesî (952-1136) ve Papaz Grîgor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 169, 286; William Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 182.

⁴ Ramazan Şeşen, "Harran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/237-240.

⁵ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)* (Beyrut: Dâru't-Turâs 1387), 7/4332-439; Ebu'l-Hasan el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Matbaatu's-Saâde, 1402/1982), 3/345.

⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz, X. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 189; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik, Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı (İstanbul:

ve farklı etnik kimliği ile de dikkatleri üzerine çekmiştir.⁷ Diğer yandan, göçlerle ve stratejik önemi yüzünden çeşitlilik arz eden Basra'dan Kûfe'ye, Bağdat'tan Kurtuba'ya, Kayrevan'dan Merakeş'e kadar pek çok şehirde bu zengin birikimi ve renkli medeniyeti görmek fazlasıyla mümkündür.

Lübnan sahillerine yakın bir bölgede yer alan dağlık bir yerleşim yeri ise yukarıdaki merkezler ile benzerlik arz etmiş, Haçlı seferleri (1097-1291) esnasında önemli kırılmaların yaşandığı bir bölge olmuştur. Bugünkü Lübnan'ın Şûf bölgesine, Haçlı Seferleri ve öncesinde Vâditteym/Vâdî et-Teym/Vâdiüttteym (وادي التيم) denilmiştir. Akdeniz havzası ile Arap dünyasının kesişim noktasında bir yer olan Vâditteym, ayrıca burada yaklaşık 3 bin yıl hüküm süren Fenikelilerin (MÖ 3200- MÖ. 539) hâkimiyetinde kalarak onların birikimlerine de sahip olmuştur. MÖ. 64'te Roma İmparatorluğu'nun bölgeyi ele geçirmesinden sonra yeni bir kültür ve medeniyetle tanışan Vâditteym bölgesi halkı, bir yandan da bölgeye gelen tüccarların din, dil ve inançları ile muhatap olmuşlardır. Vâditteym, Kuzey'de Asi Nehri Güney'de Litani Irmağı ve Doğu'da Barada Nehri'nin tam ortasında kalır. Bu nehirlerin suyu Vâditteym'e ulaşmasa da onların bereket ve canlılığı bu dağlık arazide kendisini hissettirir. Bu bölgenin Lübnan'ın en önemli şehirlerinden Ba'lebek'e yakınlığı⁸ ise onun inanç yoğunluğunu daha da artırmıştır. Üstelik Ken'ânîler'in baş tanrısı olan Ba'l putu,⁹ bu bölgenin çok dinli yapısına ayrı bir hava katmıştır. Üstelik Amr b. Luhay (öl. ?) adlı Mekkelî, bu bölge yakınlarından götürdüğü Hübel adlı bir putu, Kâbe'ye koyarak bölgede ilk kez putperestliği başlatmıştır.¹⁰ Ba'lebek

Ayışığı Yayınları, 2015), 82; Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, nşr. V. Minorsky, çev. Murat Ağar-Abdullah Duman (İstanbul: Kitabevi, 2008), 100.

⁷ D. S. Rice, "Mediaeval Harran", *Anatolian Studies*, 2 (1952), 36-84.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1417/1997), 9/17; İzzeddin İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre fi Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre* (b.y., y.y., ts.), 1/69; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423), 27/79; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü Mübtede' ve'l-Haber fi Tarîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihi min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 4/125; 5/179.

⁹ Lamoine Devries, "Baal", *Mercer Dictionary of the Bible*, ed., W. E. Mills, R. A. Bullard (Macon: Mercer University Press, 1997), 79; John Gibson, "The Mythological Text", *Handbook of Ugaritic Studies*, ed. W. G. E. Watson, N. Wyatt (Leiden: Brill, 2003), 193.

¹⁰ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, çev. Beyza Bilgin (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 3; İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî (Kahire: y.y. 1375/1955), 1/76-77; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 1/52; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959), 1/34, 71; İbn Abdilber el-Kurtubî, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992), 1/142; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/258-259; İbn Asâkir, *Tarîhu Dimaşk*, thk.

ve çevresinin İslâm ile tanışması ise Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın 637'de bölgeyi fethetmesi ile birlikte yeni bir safhaya girmiştir.¹¹ Bu yeni durum, müslümanların başka inançlara gösterdiği hoşgörü¹² ile bölgeye ayrı bir çeşitlilik katmıştır.

Haçlı seferleri ile birlikte bu bölgenin çeşitliliği çoğalmaya başlamış ve Vâditteym'in sakinleri arasında Nizarî İsmailîler veya Batınîler yahut da daha meşhur isimleri ile Haşhaşîler de katılmışlardır. Burada yaşayan Dürzîler, Nusayrîler ve diğer bölge aktörleri ile gergin bir ilişki içine giren Haşhaşîler, bu süreçte bir dizi cinayet işlemişlerdir. Bu süreç de Batınîlerin düşmanlar edinmesine neden olmuş, Haçlılar da bazen bu ilişkiler ağının içinde yer almışlardır. Bu karmaşık ilişkiler içinde yer alarak Dürzîler aleyhine siyaset takip eden bir başka komşu olan Dımaşk Atabegliği'nin izlediği yol, makalemizin bir başka tarafında yer alacaktır. Bu makale bu ilişkiler ağı yanında Vâditteym halkının eğilimlerini ve bölgedeki güçlerle olan çıkar ilişkilerini de masaya yatırıp Haçlı seferlerinin farklı bir yönünü ortaya koymaya çalışacaktır.

1. Vâditteym'in Sakinleri ve Komşuları

Cizreli tarihçi İzzeddin İbnü'l-Esir (öl. 1233), Vâditteym'in muhtelif mezheplere mensup halkını Dürzîler, Nusayrîler, Mecûsîler ve diğerleri olarak tanımlar.¹³ Vâditteym'deki bu çok çeşitli mezhep ve inanç mozaigine

Amr b. Ğarâme el-Amrî (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 3/104; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992), 2/232; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904), 4/107; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ts.), 1/76; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 1/165; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah et-Türkî (b.y., Dâru Hicr, 1418/1997), 3/186-187; İbn Haldun, *İber*, 2/376; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Sinaâtî'l-İnşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/496; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vd (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 1/24.

¹¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân, Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 152; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397), 1/130; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (by: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/581; İbn Manzûr, *Muhtasar-ı Târîh-i Dımaşk*, thk. Ruveyha en-Nahhâs vd (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 1/211; Sibt İbnü'l-Acemî, *Kunûzü'z-Zehab fî Târîh-i Haleb* (Halep: Dâru'l-Kalem, 1417), 1/527.

¹² Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2007), 83-84.

¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, 9/17. Farhad Daftary, *İsmaililer, Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 527'de de bu şekilde bir kayıt vardır.

rağmen bir reisleri vardı ve bu zatın ismi ed-Dahhâk idi.¹⁴ Dımaşk tarihçisi İbnü'l-Kalânîsî (öl. 1160) ise ed-Dehhâk b. Cendel adlı bu reisin Dürzî olduğunu belirtir.¹⁵

Kadım zamanlardaki yerli halk dışında, Mısır'da neş'et eden Dürzîler, Haçlı seferlerinin yaklaşık yarım asır öncesinde bu bölgeye gelmişlerdi. Fatımîlerin sıra dışı ve sapkın halifesi Hâkim-Biemrillâh (999-1021), sadık adamlarından Hamza b. Ali'nin telkinleri ile yeni bir din kurmuştu.¹⁶ İran'ın Zevzen şehrinden gelerek buradaki Dâru'l-Hikme'de¹⁷ öğrenim gören Hamza, zamanla Hâkim'in karışık ruh halinden yararlanarak onu böyle bir girişime sevk etmişti. İsmailî dâî Hamza, İslâmiyet, Yahudilik, Hristiyanlık, Budizm, Yunan felsefesi ve eski Mısır inançlarından aldığı unsurlardan yola çıkarak Halife Hâkim'in ulûhiyetini savunmuş, peygamberlik karşıtı düşünceler ortaya atmıştı.¹⁸ Mezhebe ismini veren ise Hamza b. Ali'nin en cesur ve inatçı dâîlerinden Anuş Tegin ed-Derezî olmuştu. Türk olan Anuş Tegin, aşırı ve sapkın fikirlerinden dolayı 9 Mayıs 1019 tarihinde Kahire'de öldürülünce, Dürzîlik hareketi yavaşlamıştı.¹⁹ 1021 yılında halife Hâkim'in iktidarının sona ermesinden sonra yerine geçen oğlu Zâhir-Biemrillâh (1021-1036) bu hareketi şiddetle yasaklamıştı. Bunun üzerine Mısır'da tutunamayacaklarını anlayan Dürzîler de Lübnan'da kendileri için güvenli bir sığınak gördükleri Vâditteym'e kaçarak buradaki dağlık alana sığınmışlardı. İşin daha da ilginci, Dürzîliğin kurucusu sayılan Hamza b. Ali'nin de Mısır'da kendi yerine bir halife bırakarak Vâditteym'e saklanması idi.²⁰

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/17; 9/50; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, 3/8; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 27/79, 84; 4/125; İbn Haldun, *İber*, 5/179, 181.

¹⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 100-103.

¹⁶ İbn Asâkir, *Tarîhu Dımaşk*, 10/91; 21/202; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 10/58; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn* (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1973), 2/583 vd.; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Târihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul (Ankara: TTK Yayınları, 1950), 1/276-279.

¹⁷ Makrîzî, *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtmiyyîn el-Hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.), 4/52-73, 164.

¹⁸ Emîn Muhammed Talî, *Aslû'l-Muvahhidîn ed-Dürûz ve usûlühüm* (Beyrut: y.y., 1961), 121-152; Mustafa Gâlib, *el-Harekâtü'l-Bâtmiyye fi'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, ts.), 241, 251.

¹⁹ Makrîzî, *İttiazu'l-Hunefâ*, 2/113; Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: TTK Yayınları, 1964), 1/305-306; David R. W. Bryer, "The Origins of the Druze Religion", *Der Islam*, 52 (1975), 239-262.

²⁰ Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: AÜ İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 159-160; Mustafa Öz, "Dürzîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/39-48.

Bu ilginç bölgenin bir başka sakini ise daha sonra olayların içine dâhil olan ve bölgenin bir çatışma ortamına girmesini sağlayan Nizarî İsmailîler/Batınîler/Haşhaşîlerdi. Onların Vâdittaym'e ilk geldikleri yıl olarak karşımıza 1128 yılı çıkar ve başlarında da Behrâm isminde bir liderleri vardır.²¹ Dımaşk atabeği Tuğtegin'den ilk zamanlar korku ile karışık bir hürmet gören Behrâm,²² Atabeg'in ölümünden sonra bölgeye gelmişti. Oldukça karanlık ve vukuatlı bir geçmişe sahip Behram, 1101'de Selçuklu sultanı Berkıaruk'un (1092-1104) emri ile Bağdat'ta idam edilen Ebû İbrâhîm el-Esedâbâdî'nin yeğeni idi.²³

Amcası gibi aşırı Batınî fikirlere sahip Esedâbâdlı/Esterebadlı Behram, İran'dan kaçarak Halep'e gelmiş, buradaki hareketin başına geçmişti.²⁴ Namı öyle büyümüş ve güç kazanmıştı ki, Halep ve Dımaşk'ta dikkate alınması gereken bir güç haline gelmişti.²⁵ Behram, büyük bir gizlilik içinde yaşıyor ve sürekli kılık değiştiriyordu. Böylece şehirden şehire kaleden kaleye dolaşabiliyordu.²⁶ Behram, Dımaşk emiri Tuğtegin (1104-1128) ile Halep'teki Artuklu Necmeddin İlgazi'nin (1106-1122) desteğini sağlama başarısını da göstererek önemli bir avantaj elde etmişti.²⁷ İlk olarak görüldüğü Halep'te, 1117'den beri şehre hükmeden İlgazi ile iyi ilişkiler kurmuş ve ondan şehre yerleşme konusunda bazı kolaylıklar elde etmişti.²⁸ Behram liderliğindeki Batınîler, İlgazi tarafından istemeyerek himaye edilmelerine rağmen, halkın nefreti karşısında Halep'ten göç etmek zorunda kalmışlardı. Onların Halep'ten kovulmalarına sebep, İlgazi'nin yeğeni ve şehrin yeni valisi Belek (öl. 1124) olmuştu.²⁹

Behram, 1124'te Halep'ten kovulmasına rağmen beraberinde daha

²¹ Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Haşhaşîler* (İstanbul: Mana Yayınları, 2018), 57-58.

²² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/520; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/703; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, 1/85.

²³ İbn Fadlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 254; Daftary, *İsmâîlîler*, 526.

²⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 27/79; İbn Haldun, *İber*, 4/125; 5/179.

²⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 4/1963; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, 2/228-231; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/265; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/436; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 27/79; İbn Haldun, *İber*, IV, 125; Daftary, *İsmâîlîler*, 526.

²⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 94-95; Daftary, *İsmâîlîler*, 526.

²⁷ Joseph Von Hammer, *Haşhaşîlerin Esrarlı Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 170-172.

²⁸ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, 1/140.

²⁹ Claude Cahen, *Osmanlılar'dan önce Anadolu'da Türkler*, çev. Erol Üyepazarcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 101, 106, 109; İmâdüddin Halil, *el-İmârâtü'l-Artûkiyye fi'l-Cezîre ve's-Şam* (Beyrut: y.y., 1980), 264-278; Mükrimin Halil Yınanç, "Belek", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 2/468-473.

önce İlgazi'nin kendisine verdiği tavsiye mektubu ile Dımaşk'taki Tuğtegin'in yanına geldi.³⁰ Behram, Dımaşk'ta hüsnükabul görerek, yaptığı etkin propaganda neticesinde kısa sürede taraftar sayısını çoğalttı.³¹ Bazı işlerinde ondan faydalanmak isteyen Tuğtegin, ona resmî koruma dahi vermişti.³² Bunda Tuğtegin'in veziri Ebû Tahir b. Sa'd el-Merğınânî'nin Haşhaşîlere duyduğu sempatinin de rolü olduğunu anlıyoruz.³³ Behram'ı, Dımaşk'a yerleşmesinden bir müddet sonra Haçlılar ile Müslümanlar arasında tampon bir bölge olan ve sık sık el değiştiren Banyas Kalesi'nde³⁴ görüyoruz. Tuğtegin'in veziri el-Merğınânî'nin³⁵ referansı ile 1126'da İslâm yolunda hizmet etmesi ve sünîliğe geçmesi karşılığında³⁶ Franklar tarafından tehdit altındaki Banyas Kalesi Behram'a verildi.³⁷ Bu sıralarda Banyas Kalesi, Haçlılar açısından Suriye'de yeni bir güç merkezi olmuştu.³⁸ Anladığımız kadarıyla Tuğtegin, kendisi ile Haçlılar arasında bir tampon oluşturması için Behram ve beraberindeki Batınîleri bu kaleye yerleştirmişti. Behram, kalenin tahkimatını güçlendirip, bütün taraftarlarını yanına topladı ve çok geçmeden gönderdiği davetçileri ile civarı dehşet içinde bıraktı.³⁹ İsmâîlîler, bu kısa süreç içerisinde Cibâl bölgesinde⁴⁰ bazı kaleleri de ele

³⁰ İbn Haldun, *İber*, 4/125; Daftary, *İsmâîlîler*, 526.

³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/602; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fi Târîhi Haleb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/287; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/520; İbn Haldun, *İber*, 4/125; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu, 1118-1146* (Ankara: TTK Yayınları, 1994), 2/90.

³² Daftary, *İsmâîlîler*, 527.

³³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 27/79; İbn Haldun, *İber*, IV, 125. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/213; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Özden Arkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 40; Konstantin Yelin, *İsmâ'îlis and Crusaders in Syria, Medieval Diplomacy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 12'de Ebû Ali Tahir Mazdegânî kaydı verilir.

³⁴ İbn Asâkir, *Tarîhu Dımaşk*, 57/122; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, 1/191; İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, thk. Falih Huseyn (Amman: Müessesetü Abdülhamid Şûmân, 1987), 3/162; İbn Manzûr, *Muhtasar-ı Târih-i Dımaşk*, 24/125; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/408; Yunînî, *Zeyl-u Mir'âtü'z-Zamân*, 3/251; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 4/108; Nadir Karakuş, *Nureddin Zengi*, ed. A. Demircan-Ş. Öz (İstanbul: Ensar Yayınları, 2021), 43, 50.

³⁵ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 8/703.

³⁶ Birsell Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006), 121.

³⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 95; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/214; İbn Haldun, *İber*, IV, 126.

³⁸ William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey (New York: Colombia University Press, 1943), 2/107; Aryeh Grabois, "La Cite de Baniyas et le Château de Subeibeh Pendant les Croisades", *Cahiers de Civilisation Medievale* 13 (1970), 43-62.

³⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/703; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 27/79; Daftary, *İsmâîlîler*, 527.

⁴⁰ Cebeliâmil olarak da tanınan Lübnan'daki bu bölge, Doğu'da da Vâditteym ile komşu idi. Bk. Nâsır-ı Hürev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi (İstanbul: MEB Yayınları, 1950), 22; Sabrina Mervin, "Âmil, Jabal", *The Encyclopaedia of Islam Three* (Leiden: Brill, 2009), 3/81-84.

geçirmişlerdi.⁴¹ Bu başarılarından sonra ilerleyen satırlarda izah edeceğimiz gibi Behram'ın yeni hedefi Vâditteym idi.

Vâditteym'in hemen güneyinde Müslümanların Şakîf Arnûn⁴² olarak isimlendirdikleri bir kale vardı. Haçlıların Beaufort/Belfort olarak isimlendirdikleri bu kale, aynı zamanda Templier/Tapınak şövalye tarikatına aitti.⁴³ Bu önemli kale 1139 yılında Kudüs Kralı Foulque'nin (1131-1143) çabaları sonucunda kraliyet topraklarına eklenmiş,⁴⁴ 1158'de Saydâ lordluğuna geçmiş ve daha sonra da Tapınak şövalyelerinin olmuştu.⁴⁵ Vâditteym'in bir başka komşusunun da Dimaşk Atabegliği (1104-1154) olduğu düşünülürse, 1139'da Beaufort'un niçin Haçlılara geçtiği de anlaşılır. Musul ve Halep'e sahip olan İmâdüddin Zengî (1127-1146) bu yıl tüm dikkatini Dimaşk'ı ele geçirmeye ayırmıştı. Zengî, bu yıl Ba'lebek'i ele geçirse de Dimaşk'a hâkim olamamıştı.⁴⁶ Bu süreç de Kral Foulque'ye Müslümanların müdahale edemeyecekleri bu bölgede bir hareket alanı

⁴¹ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 254.

⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 10/65; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/417; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 7/193; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, 1/82; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, 3/76; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 30/301; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/613; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 4/89; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 3/408; İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, *Hurûbu Selahaddîn ve Fethu Beyti'l-Makdis* (b.y., Dâru'l-Menâr, 1425-2004), 1/154; İbn Vâsıl, *Müferrücü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd (Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957), 2/269; Safedî, *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Mülûk fi Muhtasari Sireti men vellâ Mısır ve'l-Mülûk*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424/2003), 1/131.

⁴³ Malcolm Barber, *Yeni Şövalyelik, Tapınak Tarikatının Tarihi*, çev. Berna Ülner (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006), 263-264; Hugh Kennedy, *Crusader Castles* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 42-44; David Nicolle, *Crusader Castles in the Holy Land 1097-1192* (Oxford: Osprey Publishing, 2004), 59-60; T. E. Lawrence, *Crusader Castles*, ed. Denys Pringle (New York: Oxford University Press, 1980), 46, 58, 65.

⁴⁴ William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, 2/76 vd.

⁴⁵ Denys Pringle, "Beaufort", *Crusades an Ancylopedia*, ed. Alan V. Murray (California: Santa Barbara, 2006), 159.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye*, thk. Abdülkadir Ahmed (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadisiyye, 1382/1963), 58; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/89; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 8/3854; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/315; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 20/403; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/257; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, 1/68; Kutbeddin Yunînî, *Zeyl-u Mir'âtî'z-Zamân* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, 1992), 1/39; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, 3/7; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 27/88-89; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/321-326; İbn Haldun, *İber*, 5/182-183; Makrîzî, *İttiazu'l-Hunefâ*, 3/306; Makrîzî, *es-Sülûk li Ma'rifeti Düvelî'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/145-149; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr. M. Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 6/5; İbn Vâsıl, *Müferrücü'l-Kurûb*, 1/8; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/320-322; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 1/128-130.

oluşturmuş ve Beaufort Kalesi, Haçlılar tarafından zapt edilmişti. Bu vesile ile en yakın komşu olan ve Vâditteym'in bağlı olduğu Ba'lebek'in Dımaşk Atabegliği, Haçlılar ve Zengîler (1127-1233) arasında zaman zaman el değiştirdiğini de bu vesile ile belirtelim.

Daha sonra Beaufort'u sahiplenen Tapınak şövalyelerine gelince, onlar da bu yıl yükseliş içine girmişlerdi. Kudüs Kralı II. Baudouin (1118-1131) tarafından⁴⁷ kendilerine ikamet yeri olarak Aksâ Camii'nde bir yer verilmiş, zamanla da emirlerine kaleler ve köyler tahsis edilmişti.⁴⁸ İlk zamanlar ismi "İsa'nın Fakir Şövalyeleri" olmasına rağmen daha sonra ikâmetlerine istinaden "Templiers" ismini almışlardı.⁴⁹ Bir müddet sonra ise, 1139'da Papa II. Innocentius'un (1130-1143) izni ile kırmızı haçlı kıyafetler giyen ve yüzlerce çavuş, binlerce piyadeye komuta eden 300 şövalyelik güçlü bir dinî-askerî tarikata dönüşmüşlerdi. Kutsal bir mekân olmasına bakmaksızın da el-Aksâ Camii'ni kendileri için bir cephanelik ve barınağa çevirmişlerdi.⁵⁰ Bu sırada şövalye tarikatının kurucusu sayılan büyük üstad Hugue de Payens (1119-1136) üç yıl önce ölmüş ve yeni "big master" Robert de Craon (1136-1149) iş başına gelmişti.⁵¹

2. Vâditteym'de Savaş

Vâditteym'in sakinleri ve komşuları için bu hareketli günler, Batınî reisi Behram'ın bu bölgeye göz dikmesi ile yeni bir boyuta ulaşmıştı. Dımaşk ————— 42

Atabegliği ve Kudüs Haçlıları arasında sınır olan Banyas Kalesi kendisine verilen Behram, burada genişlemek ve yeni yerler ele geçirmek için saldırılar başlatmıştı. Behram, Vâditteym'in önde gelenlerinden biri olan Barak b.

⁴⁷ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 2/130'da Tapınakçıların I. Baudouin'in rızası ile Aksâ camii civarına yerleştikleri yanlış bilgisi verilir. Yanlış bilgi halkasına 1118 kuruluş tarihi de dâhil edilir.

⁴⁸ Süryani Mikhail, *Süryânî Patrik Mihail'in Vakayinâmesi*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Kütüphanesi Tercümeler Kısmı, 1944), 61-62.

⁴⁹ Helen Nicholson, *The Knights Templar: A New History* (Stroud: Sutton 2004), 13; George Tate, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 144; Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 242'de onların hac yollarının güvenliğini sağlamaları hususu temelsiz bir varsayım olarak görülür.

⁵⁰ Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, çev. Cem Demirkan (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016), 222.

⁵¹ Jonathan Phillips, "Hugh of Payns and the 1129 Damascus Crusade", *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, ed. Malcolm Barber (Aldershot, UK: Variorum, 1994), 141-147; Simonetta Cerrini, "Le fondateur de l'ordre du Temple a ses freres: Hugues de Payns et le Sermo Christi militibus", *Dei Gesta per Francos: Etudes sur les croisades dediees a Jean Richard*, ed. Michel Balard, Benjamin Z. Kedar, and Jonathan Riley-Smith (Aldershot, UK: Ashgate, 2001), 99-110.

Cendel'e yönelmiş ve onu kandırıp tuzağına düşürmüş, ardından öldürmüştü.⁵² Öldürülen Barak'ın yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Vâditteym'in reisi Dahhâk'ın kardeşi olduğunu⁵³ bu arada hatırlatmamız gerekir.

Bu olayların teferruatını kendilerinden öğrendiğimiz kaynaklarımız Şam tarihçisi İbnü'l-Kalânîsî (öl. 1160) ve Dımaşk vaizi, tarihçi Sıbt İbnü'l-Cevzî (öl. 1256), bu olay etrafında verdikleri bilgilerle Vâditteym'i tanımamıza da imkân sağladılar. 1128 yılında; tam da Tuğtegin'in öldüğü ve Dımaşk'ta onun halefi olarak iktidara oğlu Böri'nin (1128-1132) geçtiği yıl, Dımaşk'ta Batnîlerin güçleri arttığı gibi Banyas Kalesi'nden gönderdiği davetçileri aracılığıyla Behram'ın taraftarları çoğalmaya başlamıştı. Bu arada civardaki soylular ve dervişler onun davetinin önünde engel teşkil ettiği için suikastçıları keskin hançerleriyle can almaya devam etmişlerdi. Dımaşk'ta iktidarı yeni eline alan tecrübesiz Böri b. Tuğtegin, gelişen olaylardan rahatsız olsa da vezir el-Merğînânî'nin⁵⁴ Batnîleri kollaması onları Dımaşk Atabegliği'nin olası bir müdahalesinden kurtarmıştı. Bu esnada da Behram'ın Benû Cendel'in kontrolündeki Vâditteym'e olan ilgisi başlamıştı.⁵⁵ Bölgenin lideri olan Barak b. Cendel, yiğit bir genç olduğu kadar yakışıklı yönü ile de tanınmıştı. Behram, Barak'ı sabırla izleyip pusuya düşürdükten sonra onu öldürmüştü.⁵⁶

3. Kanlı Hesaplaşma ve Vâditteym'de Yeni Olaylar

1128 yılı ortalarında Barak b. Cendel'in öldürülmesi ile Dürzîler onun kardeşi Dahhâk liderliğinde toplanarak Banyas Kalesi'nde üslenen Haşhaşîler üzerine yürümüşlerdi. Durumdan haberdar olan Behram ona karşı çıkmışsa da, Dahhâk liderliğindeki bin kişilik Dürzî güçlerinin ani baskınında adamlarını kaybetmiş,⁵⁷ kendisi de çadırında kısıtılarak başı ve elleri kesilmiş, kılıç ve hançerlerle vücudu lime lime edilmişti.⁵⁸ Behram'ın kesik başı ve parmakları Mısır'a götürülmüş ve götüren Dürzî elçi cömertçe

⁵² İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 100-101; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/214.

⁵³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/214.

⁵⁴ Daha önceki bölümde vezirin isminin Sıbt'ta "*el-Mezdegânî*" olarak verildiğini belirtmiştik. Makalede birlik sağlamak açısından Merğînânî ismi ile konuya devam etmeyi daha uygun bulduk.

⁵⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 100-103.

⁵⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/214.

⁵⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, 27/79; İbn Haldun, *İber*, 4/125.

⁵⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/214; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, 27/79; Konstantin Yelin, *İsmâ'îlis and Crusaders*, 13.

ödüllendirilmişti.⁵⁹ Mısır'daki Şîî Fatımîler'in bu olaya sevinmesi de üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu sıralarda Batınîlerle Fatımîlerin arası oldukça gergindi. Nitekim bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra onuncu Fatımî halifesi Âmir-Biahkâmillâh (1101-1129) Batınîler tarafından öldürülmüş⁶⁰ ve daha önceden İsmailîler arasında var olan Müsta'lî-Nizarî gerginliği iyice tırmanmıştı. Mısır'dakilerin Behram'ın ölümüne sevinip, haberciyi ödüllendirmelerini bu gergin ilişkiler çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Behram'dan sonra Banyas'taki reislik İsmail el-Acemî adında bir başka İranlı'ya geçmişti.⁶¹ Behram'ın öldürülmesinden sonra onun yerine geçen İsmail el-Acemî, Banyas'ı koruyamadığı için Haçlılara teslim etmiş⁶² ve tercihini Haçlılardan tarafa kullanarak seferler esnasında sıkça görülen bir davranış sergilemişti.

Bundan sonra Dürzî-Haşhaşî gerginliği sona ermemiş yeni kriz ve çalkantılarla yoluna devam etmişti. 1129'da Batınîleri yenen ve kardeşi Barak b. Cendel'i öldürdükleri için Suriye Haşhaşîlerinin reisi Behram'ı öldüren Dürzî lider Dahhâk b. Cendel,⁶³ aradan hayli zaman geçmesine rağmen Haşhaşîlerin keskin hançerinden kurtulamayarak 543/1152 yılında öldürülmüştü.⁶⁴ Dahhâk, Haşhaşîşlerden başka Dımaşk Atabegliği ile de sorun yaşamış, Şakîf Arnûn (Şakîf Tîrûn) adlı bir kaleye de sahip iken burası onun elinden 6 Safer 527/17 Aralık 1132 tarihinde Böri'nin oğlu ve halefi Şemsülmülûk İsmail tarafından alınmıştı.⁶⁵ Buna rağmen Banyas Kalesi, Haçlıların İmâdüddin Zengî'ye (1127-1146) karşı verdikleri askerî destekten dolayı 1140 yılında Dımaşk emiri Muînüddin Üner tarafından yeniden Franklara verilecek;⁶⁶ ancak bu önemli kale, 1164 yılında Nureddin Zengî

⁵⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 102.

⁶⁰ Makrîzî, *İttiazu'l-Hunefâ*, 3/304; İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 84; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/284; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 5/237.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/17; İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 101-103; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/231; Konstantin Yelin, *İsmâ'îlis and Crusaders*, 13. Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 254'de Behram'dan sonra liderliğe Mazdegânî'nin Dımaşklı Ebu'l-Vefâ'yı getirdiği belirtilir.

⁶² Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/17; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 27/80.

⁶³ İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, 100-103.

⁶⁴ Şankıî, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şîî İlişkileri*, çev. İdris Çakmak (İstanbul: Mana Yayınları, 2016), 161; Daftary, *İsmâîlîler*, 532.

⁶⁵ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 260.

⁶⁶ Dımaş atabeği Cemaleddin Muhammed'in 1140 yılında ölümü üzerine onun oğlu Mücîrüddin Abak halk tarafından tahta geçirerek, yönetimi yine Muînüddin Üner'e vermişlerdi. Üner, çaresiz bir şekilde Zengî'ye boyun eğmektense Haçlılar ile ittifakı yeğlemişti. Dımaşk'ın Zengî lehine el değiştirmesi ile kendilerinin de bölgede tutunamayacaklarını bilen Haçlılar öneriyi severek kabul etmişler, üstelik desteklerine karşılık Banyas da kendilerine teslim edileceği için ziyadesiyle

tarafından Haçlılardan geri alınacaktı.⁶⁷

Bu baş döndürücü ve kanlı gelişmeler, Vâditteym'de hâkim konumdaki Dürzîleri, bölgenin efendisi olma yolunda oldukça hızla ilerleyen Nureddin Zengî'ye yaklaştırmıştı. Dürzî lider ve Vâditteym'in hâkimi Dahhâk'ın Haşhaşîler tarafından 1152'de öldürülmesinden kısa süre sonra bölge halkı Nureddin Mahmud Zengî'ye katılma gereği hissetmişlerdi. Nureddin'in 1154 yılında babasının dahi başaramadığı Dımaşk'ı Börilerden alması⁶⁸ da bunda etken olmuş olmalıdır. Böriler, Dımaşk ve Ba'lebek üzerinden takip ettikleri politikalarla Dürzîler aleyhinde olmuşlar, onları zaman zaman kızdırmışlardı. Nureddin'in 1154 yılında Dımaşk'ı ele geçirmesi böylece onları sevindirmiş olmalıdır. 1155 yılında Vâditteym'in yeni efendisi Dahhâk b. Halîd, Dımaşk'a giderek Nureddin Mahmud'un hizmetine girmiş ve onun hesabına Börilere karşı Ba'lebek civarındaki mücadelelere katılmıştı. 1157 yılında Börilerin elinde son kalan şehir olan Ba'lebek ele geçirilerek⁶⁹ buraya Dürzî lider Dahhâk b. Halîd⁷⁰ atanmıştı.⁷¹ Bu rivayetlerden Vâditteym'in Dahhâk b. Cendel'in ölümünden sonra Benû Cendel'den çıkıp, Benû Halîd'den yine Dahhâk isminde bir başka kişiye

mutlu olmuşlardı. Bu birleşmeye engel olamayan Zengî ise çevreyi tahrip ettikten sonra Halep'e dönmüştü. Bundan sonra Dımaşklılar, Haçlılar ile birleşmişler ve Banyas'ı söz verdikleri gibi Haçlılara teslim etmişlerdi. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/160; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/321-322; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 20/406; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 27/88-89; İbn Vâsıl, *Müferrücu'l-Kurûb*, 1/88; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/323-324; Paul M. Cobb, *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 202; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 207-208.

⁶⁷ İbn Asâkir, *Tarîhu Dımaşk*, 57/122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/159-160; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/147-148; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, 1/437; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, 1/86; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 27/89; İbn Vâsıl, *Müferrücu'l-Kurûb*, 1/146; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, 3/20, 41; Makrîzî, *İttiazu'l-Hunefâ*, 3/277; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 20/410; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 21/52; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/382, 411; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 6/5.

⁶⁸ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, 1/241, 304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/217-218; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/337-338; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 20/366; İbn Vâsıl, *Müferrücu'l-Kurûb*, 5/184-188; Yunînî, *Zeyl-u Mir'âtü'z-Zamân*, 2/8; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, 3/29; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 27/160; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/370; Makrîzî, *İttiazu'l-Hunefâ*, 3/306; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 5/318.

⁶⁹ Ba'lebek'in ele geçirilmesi ile ilgili olarak bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/217; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 1/337; 1/69; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 20/590; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, 3/19; İbn Haldun, *İber*, 5/286; Makrîzî, *İttiazu'l-Hunefâ*, 3/306; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*, 3/406; İbn Vâsıl, *Müferrücu'l-Kurûb*, 1/127-128; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, 1/304.

⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 16/382'de bu zâtın ismi Dahhâk el-Bikâî olarak verilir ve Vâditteym'in komşusu olan Bekâa Vadisi halkından olduğuna vurgu yapılır.

⁷¹ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, 1/69; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/458.

verildiğini ve bu zâtın Vâditteym yanında Bekaa'ya da malik bulunduğunu anlıyoruz. Vâditteym bundan sonra Nureddin Zengî'nin kontrolünde yoluna devam etmiş ve onun 1174'teki ölümünden bir müddet sonra da Selahaddin'in kontrolüne geçmişti. Dürzîlerin bir kolunu oluşturan ve Vâditteym'de yaşayan eş-Şihâbîlerin de Nureddin ile Haçlılara karşı savaştığını da belirterek bu konuyu noktalayalım.⁷²

Sonuç

Tarihte köklü medeniyetlerin ve kavşak noktalarının bulunduğu yerler ırk, din ve kültür çeşitliliği ile karşımıza çıkar. Akdeniz havzası ile Arap dünyasının kesişim noktasında, bugünkü Lübnan'da bir yer olan Vâditteym de böyle bir yerdir. Fenikelilerden Romalılara, Müslüman fatihlerden farklı inanç mensuplarına kadar pek çok topluluğu içinde barındıran bu bölge, Haçlı seferlerinde bazı olumsuz kırılmalar yaşayarak bu dönemin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. XI. yüzyılın ilk çeyreğinde, sahip oldukları farklı inançlar nedeniyle Mısır'da tutunamayan Dürzîler, Vâditteym'e gelerek buraya sığınmışlardır.

Haçlı seferlerine kadar bu bölgede hâkim konumda olduklarını öğrendiğimiz Dürzîler, komşuları olan Dımaşk Atabegliği'ne bağlı Banyas Kalesi'ne yerleşen Haşhaşîler ile karşı karşıya gelmişlerdir. Taraftarlarını çoğaltmak ve yeni kaleler ele geçirerek güçlerini artırmak isteyen Haşhaşîler, bir müddet sonra da gözlerini Vâditteym'e çevirmişlerdir. Hemen ardından da Vâditteym'in Dürzî yöneticisi Barak pusuya düşürülüp Haşhaşî suikastçılarının hançeri ile öldürülmüştür. Buna rağmen Vâditteym'i Haşhaşîlere vermeyen Dürzîler, öldürülen liderleri Barak'ın kardeşi Dahhâk önderliğinde bir araya gelerek Banyas'taki Haşhaşîlere bir baskın düzenlemiş ve liderleri Behram dâhil, hepsini katletmişlerdi. Bu olay bir müddet sonra unutulsa da yaklaşık on beş yıl sonra Haşhaşîler, Dahhâk'ı öldürerek intikamlarını almışlardır.

Bütün bu olaylar Sünnî Dımaşk Atabegliği'nin Nizarî-İsmailîlere tanıdıkları fırsatlarla olmuş, bundan dolayı Dürzîler Böriler olarak da tanınan Dımaşk yönetimine sıcak bakmamışlardır. Ayrıca Haşhaşîlerin sığındıkları Banyas'ın bir müddet sonra Dımaşk Atabegliği tarafından Haçlılara verilmesi de onları kızdırmıştır. Bu olaylar, onların Zengîlere sıcak bakmalarını sağlamış, Nureddin Mahmud Zengî, 1154'te Dımaşk'ı ve ardından da Ba'lebek'i Börilerden alarak atabeyliğe son verince, Dürzîler Nureddin'e daha

⁷² Makrîzî, *es-Sülûk li Ma'rifeti Düvelî'l-Mülûk*, 2/28, 114; Mustafa Öz, "Dürzîlik", 10/39-48.

çok yakınlaşmışlardır. Yeni liderleri Dahhâk b. Halîd, Ba'lebek muhasarasında Nureddin'in yanında yer alarak ona destek vermiş ve şehir ele geçirilince de buraya vali olarak atanmıştır. Bu olaylar zinciri de Haçlı seferleri esnasında en büyük tehdidin Haçlılar, Haşhaşîler ve bağımsız Müslüman emirlikler olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Abdurrahman Bedevî. *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1973.
- Abdülkahir el-Bağdâdî. *el-Fark beyne'l-fırak*. nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, ts.
- Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Târihi*. çev. Ö. Rıza Doğrul. Ankara: TTK Yayınları, 1950.
- Anonim. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*. nşr. V. Minorsky. çev. Murat Ağarı-Abdullah Duman. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- Arnold, Thomas Walker. *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*. çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat. İstanbul: İnkılab Yayınları, 2007.
- Asbridge, Thomas. *Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Azîmî. *Azîmî Tarihi*. çev. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Barber, Malcolm. *Yeni Şövalyelik, Tapınak Tarikatının Tarihi*. çev. Berna Ülner. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2006.
- Belâzurî. *Ensâbu'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959.
- Belâzurî. *Fütûhu'l-Büldân, Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Brockelmann, Carl. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: TTK Yayınları, 1964.
- Bryer, David R. W. "The Origins of the Druze Religion". *Der Islam*, 52 (1975), 239-262.
- Cahen, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- Cahen, Claude. *Osmanlılar'dan önce Anadolu'da Türkler*. çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Cerrini, Simonetta. "Le fondateur de l'ordre du Temple a ses freres: Hugues de Payns et le Sermo Christi militibus". *Dei Gesta per*

- Francos: Etudes sur les croisades dediees a Jean Richard*. 99-110. ed. Michel Balard, Benjamin Z. Kedar, and Jonathan Riley-Smith. Aldershot, UK: Ashgate, 2001.
- Cobb, Paul M. *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2018.
- Daftary, Farhad. *İsmaililer, Tarihleri ve Öğretileri*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu, 1118-1146*. Ankara: TTK Yayınları, 1994.
- Devries, Lamoine. "Baal", *Mercer Dictionary of the Bible*. 79. ed. W. E. Mills, R. A. Bullard. Macon: Mercer University Press, 1997.
- Ebû Şâme. *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*. thk. İbrahim Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ts.
- Gibson, John. "The Mythological Text". *Handbook of Ugaritic Studies*. 193. ed. W. G. E. Watson, N. Wyatt. Leiden: Brill, 2003. 49
- Grabois, Aryeh. "La Cite de Baniyas et le Château de Subeibeh Pendant les Croisades". *Cahiers de Civilisation Medievale* 13 (1970), 43-62.
- Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397.
- Hammer, Joseph Von. *Haşhaşîlerin Esrarlı Tarihi*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Heyd, William. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. E. Ziya Karal. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Holt, P. M. *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- İsfahânî, İmâdüddin Kâtib. *el-Berku's-Şâmî*. thk. Falih Huseyn. Amman: Müessesetü Abdülhamid Şûmân, 1987.

- İsfahânî, İmâdüddin Kâtib. *Hurûbu Selahaddîn ve Fethu Beyti'l-Makdîs*. b.y., Dâru'l-Menâr, 1425-2004.
- İbn Abdilber el-Kurtubî. *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992.
- İbn Asâkir. *Tarîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Haldun. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü Mübtede' ve'l-Haber fî Tarîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Halil Şahâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.
- İbn Havkal. *Sûretü'l-Arz, X. Asırda İslâm Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî. Kahire: y.y. 1375/1955. 50
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah et-Türkî. b.y., Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Manzûr. *Muhtasar-ı Târih-i Dımaşk*. thk. Ruveyha en-Nahhâs vd. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984.
- İbn Sâ'd. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Şeddâd, İzzeddin. *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*. b.y., y.y., ts.
- İbn Tağrîberdî. *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk Mısır ve'l-Kahire*. nşr. M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.
- İbn Vâsıl. *Müferrücü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd. Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957.
- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. by:

Dâru'l-Fikr, ts.

İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb fî Târîhi Haleb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.

İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.

İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fî't-Tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1417/1997.

İbnü'l-Esir. *et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekiyye*. thk. Abdülkadir Ahmed. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadisiyye, 1382/1963.

İbnü'l-Kalânîsî. *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

İbnü'l-Kelbî. *Kitâbü'l-Esnâm*. çev. Beyza Bilgin. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

İmâdüddin Halil. *el-İmârâtü'l-Artûkiyye fî'l-Cezîre ve's-Şam*. Beyrut: y.y., 1980. 51

İstahrî. *Mesâlikü'l-Memâlik, Ülkelerin Yolları*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2015.

Kalkaşendî. *Subhu'l-A'sâ fî Sinaâti'l-İnşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Karakuş, Nadir. *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler*. İstanbul: Mana Yayınları, 2018.

Karakuş, Nadir. *Nureddin Zengi*. ed. A. Demircan-Ş. Öz. İstanbul: Ensar Yayınları, 2021.

Kennedy, Hugh. *Crusader Castles*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Küçüksipahioğlu, Birsal. *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

Lawrence, T. E. *Crusader Castles*. ed. Denys Pringle. New York: Oxford

University Press, 1980.

Makrîzî. *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât-ı ve'l-Asâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, 1418.

Makrîzî. *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, 1418/1997.

Makrîzî. *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.

Mantran, Robert. *İslâm'ın Yayılış Tarihi*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

Mervin, Sabrina. "Âmil, Jabal". *The Encyclopaedia of Islam Three*. 3/81-84. Leiden: Brill, 2009.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan. *Mürûcû'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*. thk. M. Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Matbaatu's-Saâde, 1402/1982.

Montefiore, Simon Sebag. *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*. çev. Cem Demirkan. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.

Mustafa Gâlib. *el-Harekâtü'l-Bâtıniyye fi'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.

Nâsır-ı Hüsrev. *Sefernâme*. çev. Abdülvehap Tarzi. İstanbul: MEB Yayınları, 1950.

Nicholson, Helen. *The Knights Templar: A New History*. Stroud: Sutton 2004.

Nicolle, David. *Crusader Castles in the Holy Land 1097-1192*. Oxford: Osprey Publishing, 2004.

Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423.

Ömerî, İbn Fadlullah. *Mesâlikü'l-Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.

Öz, Mustafa. "Dürzîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

- 10/39-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Phillips, Jonathan. "Hugh of Payns and the 1129 Damascus Crusade". *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. 141-147. ed. Malcolm Barber. Aldershot, UK: Variorum, 1994.
- Pringle, Denys. "Beaufort". *Crusades an Ancylopedia*. ed. Alan V. Murray. California: Santa Barbara, 2006.
- Rice, D. S. "Mediaeval Harran". *Anatolian Studies*, 2 (1952), 36-84.
- Rudolph, K. *Gnosis: The Nature and History of an Ancient Religion*. çev. R. Mc. L. Wilson. Edinburgh: T. & T. Clark, 1983.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Basımevi, 1986.
- Safedî. *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Mülûk fî Muhtasarı Sîreti men vellâ Mısır ve'l-Mülûk*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424/2003.
- Sıbt İbnü'l-Acemî. *Kunûzü'z-Zeheb fî Târîh-i Haleb*. Halep: Dâru'l-Kalem, 1417.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Süryani Mikhail. *Süryânî Patrik Mihail'in Vakayinâmesi*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Kütüphanesi Tercümeler Kısmı, 1944.
- Şankatî, Muhammed. *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şîî İlişkileri*. çev. İdris Çakmak. İstanbul: Mana Yayınları, 2016.
- Şeşen, Ramazan. "Harran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/237-240. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs 1387.
- Talî, Emîn Muhammed. *Aslû'l-Muvahhidîn ed-Dürûz ve usûlühüm*. Beyrut: y.y., 1961.
- Tate, George. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.

- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesî (952-1136) ve Papaz Grîgor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Basımevi, 2000.
- William of Tyre. *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey. New York: Colombia Universty Press, 1943.
- Yelin, Konstantin. *Isma'ilis and Crusaders in Syria, Medieval Diplomacy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Yınanç, Mükrimin Halil. "Belek". *İslam Ansiklopedisi*. 2/468-473. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Yunînî, Kutbeddin. *Zeyl-u Mir'âti'z-Zamân*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1992.
- Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zeller, Eduard. *Grek Felsefesi Tarihi*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 2001.